

Procesy kompensacyjne w rozwiązywaniu problemów społecznych

Andrzej Staboń

 0000-0001-7607-7096

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie,
Kolegium Gospodarki i Administracji Publicznej,
Katedra Socjologii,
ul. Rakowicka 27, 31-510 Kraków

Abstrakt

W artykule rozważa się rolę procesów kompensacyjnych w powstawaniu i rozwiązywaniu problemów społecznych. Kompensacja ujmowana jest zazwyczaj jako wyrównywanie deficytów różnych grup i środowisk społecznych. Kompensowanie nierówności przez politykę inkluzji staje się istotną cechą państwa bezpieczeństwa socjalnego. Procesy kompensacyjne rozumiane mogą być jednak szerzej jako reakcje podmiotów na dominujące cechy ładu społecznego. W tym kontekście wskazuje się na zachodzące kompensacje spontaniczne. Przejawem dominujących cech ładu społecznego są zjawisko nadmiernej formalizacji oraz przeregulowanie życia społecznego prowadzące do różnych form sprzeciwu społecznego. Wielokrotnie akcentowana polityka inkluzji wytwarza tendencje przeciwnie o charakterze ukrytej ekskluzji. Rozwiązywanie wielu problemów społecznych polega w tym ujęciu na konwersji procesów spontanicznej kompensacji. Regulowanie tych procesów staje się elementem programu pozytywnej polityki społecznej.

Słowa kluczowe: kompensacja, problemy społeczne, inkluzja, państwo bezpieczeństwa socjalnego, pozytywna polityka społeczna, pacyfikacja

Compensatory processes in solving social problems

Summary

The article considers the role of compensatory processes in the emergence and solution of social problems. Compensation is usually considered as compensating for deficits of various groups and social environments. Compensating for inequality through inclusion policies is becoming an essential feature of the welfare state. However, compensatory processes can be understood more broadly as the reactions of entities to the dominant features of the social order. In this context, spontaneous compensation is indicated. The manifestation of the dominant features of the social order is the phenomenon of excessive formalization and overregulation of social life leading to various forms of social opposition. The widely emphasized policy of inclusion produces

opposite tendencies of the character of hidden exclusion. Solving many social problems in this approach consists in the conversion of spontaneous compensation processes. Regulating these processes becomes part of the positive social policy agenda.

Keywords: compensation, social problems, inclusion, social welfare, positive social policy, pacification

Rozwiązywanie czy regulacja?

Socjologia problemów społecznych koncentruje znaczną część swojej uwagi na tym, jak powstają problemy społeczne, a więc na tym, w jaki sposób dochodzi do uznania jakiegoś zjawiska za „problem społeczny”. Relatywnie mniej uwagi poświęca się zagadnieniom dotyczącym rozwiązywania problemów. Na tym drugim obszarze skupiają swe zainteresowania polityka społeczna, polityki publiczne oraz praca socjalna. Rozwiązywanie problemów społecznych ma zazwyczaj charakter reaktywny. Zjawisko uznawane za problem społeczny najpierw musi zaistnieć, a dopiero potem sporządza się odpowiedni w danym przypadku sposób postępowania. Takie ujęcie jest jednak znacznym uproszczeniem, gdyż uznawanie czegoś za „problem” jest rezultatem pewnego procesu społecznego, niekiedy długotrwałego i nie zawsze zakończonego pozytywnie. Z kolei rozwiązywanie problemu społecznego rzadko kiedy jest faktycznym rozwiązaniem problemu w skali społecznej, a więc doprowadzeniem do jego całkowitej likwidacji. Wiele problemów społecznych istnieje w różnych formach od tysiącleci; nazywane są one sporadycznie „kwestiami społecznymi”. Nie oznacza to oczywiście, że podejmowanie działań na rzecz zmiany danej sytuacji jest pozbawione sensu. Bez tych działań problemy byłyby zapewne bardziej dotkliwe. Uwidacznia się zatem, że „rozwiązywanie” w takim przypadku to łagodzenie dolegliwości oraz ograniczanie negatywnych skutków. Trzeba ponadto zauważyć, że samo zjawisko nazywane „problemem społecznym” może się w społeczeństwie utrzymywać, natomiast można je rozwiązywać (eliminować zupełnie lub tylko łagodzić) w konkretnych środowiskach. Pokazuje to, że „rozwiązywanie” problemów społecznych nie zawsze polega na ich całkowitym usunięciu z życia społecznego. Z tego względu zamiast o ich rozwiązywaniu, można mówić o ich regulowaniu. W odniesieniu do problemów społecznych „rozwiązywanie” to często interwencja, polegająca na podejmowaniu doraźnych działań, a dopiero później szukaniu „właściwych” (systemowych) sposobów na zmianę sytuacji.

Warto jeszcze zauważyć, że zjawiska, które przestały być uznawane za problem społeczny, nie zawsze przestają istnieć w wyniku celowych działań. Niekiedy znikają same. Znikanie to nie musi dotyczyć błahych zjawisk uznanych w jakimś okresie za problem w efekcie „paniki moralnej” [Frieske 1987: 126–127]. Jakieś zjawisko przestaje być uznawane za problem społeczny, gdy następuje zmiana standardów

normatywnych w społeczeństwie. Przykładem tego typu jest m.in. stosunek do homoseksualizmu, nieślubnych dzieci, staropanieństwa. Poważnym problemem, z którym także przez stulecia zmagano się w Europie, była plaga pojedynków. Pomimo surowych sankcji władz cywilnych oraz kościelnych (groźba ekskomuniki), apeli autorytetów moralnych, zjawisko utrzymywało się przez stulecia. Przestrzeganie „kodeksu honorowego” prowadziło do łatwego usprawiedliwiania tego zjawiska, co w praktyce prowadziło do bezkarnego zabijania ludzi. Dopiero przemiany struktury społecznej przewyciężające podziały stanowe i osłabienie presji środowiskowej zorientowanej na przestrzeganie „zasad honorowych” doprowadziły do wyeliminowania tego zjawiska (w tej drastycznej formie) z życia społecznego. Pojedynek jako forma rywalizacji utrzymuje się nadal w wielu sferach aktywności, ale nie ma już tak krwawych następstw. Przykład ten pokazuje, że zmiany zachodzące w obrębie struktury społecznej oraz/lub zmiany typu społeczeństwa (np. przejście od społeczeństwa stanowego do warstwowego) powodują, że niektóre problemy społeczne zanikają niejako samoistnie.

Występuje także proces odwrotny – zmiana strukturalna powoduje, że pojawiają się nowe problemy. Alexis de Tocqueville [1996: 177–181] zwracał uwagę na zmiany społecznej wrażliwości w warunkach przechodzenia od społeczeństwa arystokratycznego do demokratycznego. Dystanse między różnymi stanami społecznymi pozwalały nie dostrzegać wielowymiarowej depriwacji ludzi usytuowanych najniżej w systemie społecznej hierarchizacji, traktując te podziały i nierówności jako „naturalne”. Równocześnie powstawały systemy ideologicznego uprawomocnienia tych nierówności. Zmianom społecznej wrażliwości towarzyszyły ruchy emancypacyjne przewyciężające stopniowo procesy ekskluzji. Zmiany mentalności w skali społecznej pozwalają dostrzegać pewne istniejące zjawiska i sytuacje jako trudne do dalszej akceptacji. Czynnikiem przyspieszającym przemiany mentalności jest przełamywanie izolacji społecznej różnych grup mniejszościowych. Wyrażanie negatywnych opinii na ich temat dosyć często naraża na społeczną dezaprobatę ze strony otoczenia. Wcześniej tego typu reakcje były rzadkością, gdyż stopień izolacji między różnymi środowiskami był większy.

Przechodzenie do nowego typu porządku społecznego wiąże się z rekonfiguracją problemów społecznych; jedne z nich zanikają, w ich miejsce pojawiają się nowe. Wiele tzw. starych problemów społecznych utrzymuje się pomimo zmian systemowych, chociaż mogą one przybierać nowe formy. Głównym źródłem nowych problemów społecznych są zachowania ludzi, w tym także ukształtowane style życia. Liczne innowacje techniczne i technologiczne oprócz następstw pozytywnych wiążą się z powstawaniem nowych zagrożeń i nowych problemów społecznych [Beck 2002].

Zasada kompensacji

Przeciwdziałanie problemom społecznym polegające na eliminowaniu ich negatywnych skutków przybiera zazwyczaj formę kompensowania rozmaitych deficytów poszczególnych grup i środowisk społecznych. Programy kompensacyjne stanowią z założenia reakcję na dostrzegane problemy i zmierzają do ograniczenia ich niepożądanych następstw społecznych. W wymiarze normatywnym pozwalają wytworzyć „mechanizm” zapewniający przestrzeganie uznawanych w społeczeństwie standardów dotyczących warunków życia obywateli. Standardy te obejmują nie tylko warunki materialne, lecz także kwestie wyrównywania szans życiowych różnych środowisk społecznych i kulturowych.

Zasadność odwoływania się do idei kompensacji bywa niekiedy kwestionowana. Jak wskazuje Niklas Luhmann:

„Logiką państwa bezpieczeństwa socjalnego” rządzi zasada kompensacji. [...] Jeśli wszystko trzeba kompensować, to kompensacji wymaga również kompensacja. [...] W efekcie również kompetencje kompensacyjne mają swoje konceptualne i materialne granice i pojawia się problem niekompetencji kompetencji kompensacyjnych. [...] Dynamika ta wyklucza w końcu jakiegokolwiek wyjątki – aż wreszcie kompensacja strawi samą siebie, jeżeli w porę się tego nie dostrzeże i nie porzuci tej figury myślowej [Luhmann 1994: 20–21].

Analizę ujęć kompensacyjnych podjął wcześniej w kontekście badania historii pojęć Odo Marquard [1994; 2007]. Pojęcie „kompensacji” pierwotnie odnosiło się do ujęć teologicznych, w tym zwłaszcza do problemu teodycei¹. Odniesienie go do sterowania procesami społecznymi przybiera nową postać: kompensacji szkodliwych następstw kompensacji oraz określenia granic kompensowania rozmaitych deficytów.

Gdyby przyjąć stanowisko Luhmanna i Marquarda, to pojawia się pytanie, czy należałoby zaprzestać jakiegokolwiek kompensacji, czy jedynie szukać innych sposobów konceptualizacji regulowania zachodzących procesów? U podstaw takiego podejścia zawarte jest milcząco przyjmowane założenie o skuteczności procesów systemowej samoregulacji. Dostrzec tu można analogię do kwestii dotyczących regulacji wolnego rynku i problemy wyłaniające się w następstwie interwencji państwa. O ile klasyczny liberalizm, mówiąc w uproszczeniu, zakłada działanie „niewidzialnej ręki rynku”, o tyle w przypadku teorii Luhmanna poszczególne systemy autopoietyczne przez samoobserwację i redukcję kompleksowości kształtują same siebie.

Luhmann w cytowanym fragmencie mówi o „porzuceniu tej figury myślowej”, a zatem domaga się zmiany sposobu myślenia na temat funkcjonowania państwa

1 W ten nurt wpisuje się teoria religii Rodneya Starka i Williama Simsa Bainbridge’a, w której kluczową rolę odgrywa pojęcie „kompensatorów”. Definiowane są one jako „zapowiedzi nagrody przedstawione w oparciu o wyjaśnienia, które nie poddają się łatwo jednoznacznej ocenie” [Stark i Bainbridge 2007: 53]. Kompensatory to substytuty upragnionych nagród, które mają się pojawić w odległej przyszłości.

bezpieczeństwa socjalnego. Wydaje się jednak, że nie ma potrzeby przedwcześnie odrzucać idei kompensacji, gdyż tkwiący w niej potencjał nie został jeszcze wyczerpany². Luhmann wprawdzie odrzuca pojęcie („figurę”) kompensacji, lecz w swojej teorii uwzględnia występowanie tych procesów, traktując je jako rezultat samoobserwacji i oddziaływań zwrotnych zachodzących w relacjach między systemem a środowiskiem. Ujmując kompensację jako następstwo samoobserwacji systemowej, należy dojść do wniosku, że dokonuje się ona zawsze w sposób bardziej lub mniej refleksywny (świadomy). Wiele procesów kompensacyjnych zachodzi jednak poza świadomą refleksją; system podlega samoregulacji, a dopiero później dochodzi do celowej ingerencji w jego funkcjonowanie. Samoobserwacji nie można ograniczać wyłącznie do procesów poznawczych, przybierających w pełni świadomą postać. Niejednokrotnie posiada ona formę odczuć emocjonalnych (awersji lub zauroczenia), mglistych intuicji, poszukiwania alternatywnych sposobów bycia. Tego typu reakcje psychospołeczne wytwarzane są przez istniejący kształt ładu społecznego.

Termin „kompensacja” może być różnie rozumiany. Najczęściej oznacza on wyrównywanie jakichś braków lub deficytów. W odniesieniu do działań państwa chodzi zatem o realizowanie polityki społecznej zmierzającej do kompensowania deficytów poszczególnych grup i jednostek, aby umożliwić im „normalne” (tj. zgodne z przyjętymi w społeczeństwie standardami) funkcjonowanie. Wytworzenie mechanizmów kompensacyjnych stanowi działalność zmierzającą do wyrównywania szans życiowych różnych grup i środowisk. Oczywiście w tym kontekście pojawia się wskazywany problem zasad kompensowania i ich granic, a także kwestia kompensowania działań kompensacyjnych i kompetencji podmiotów realizujących te działania. W społeczeństwie toczy się spór między różnymi środowiskami społecznymi o reguły kompensacji, które później przenikają do programów partii politycznych i realizowanych polityk publicznych. Kompensacja wpisuje się w program społecznej inkluzji, będący podstawą funkcjonowania państwa bezpieczeństwa socjalnego. Zasadnicze pytanie, na które Luhmann stara się odpowiedzieć, dotyczy zadań państwa, z których nie może ono rezygnować [Luhmann 1994: 159]; pytanie to odnosi się zatem do granic interwencji instytucji państwowych (politycznych) w systemie społecznym. Tak postawiony problem zakłada odniesienie do kwestii zakresu kompensowania różnych deficytów rozpoznawanych w obrębie społeczeństwa. Z perspektywy teorii systemów autopoietycznych system polityczny zmierza w ten sposób do określenia reguł własnego funkcjonowania. Zasada kompensacji staje się immanentną cechą działania politycznego oraz państwa bezpieczeństwa socjalnego, chociaż formy jej realizacji mogą być zróżnicowane, a samo pojęcie negowane.

2 Luhmann [1994] w dalszej części przywoływanej pracy pisze o „instytucjach kompensacyjnych” [s. 75], a także wskazuje, że zasada kompensacji „uniwersalizuje kompetencje państwa” [s. 146], co może oznaczać, że porzucenie tej „figury myślowej” nie jest definitywne.

Warto zwrócić uwagę, że termin „kompensacja” może dotyczyć różnych zjawisk i w związku z tym staje się wieloznaczny. Pojęcie to stosowane jest w biologii, technice, prawie i psychologii (psychoanalizie). Kompensacja dotyczy nie tylko deficytów, lecz także nadmiaru. Wprawdzie mądrość potoczna głosi, że „od przybytku głowa nie boli”, jednakże obfitość jakichś dóbr lub przymiotów stwarza nowe problemy. Niektórzy współcześni socjologowie [np. Giddens 2001: 115] mówią o „gospodarce poniedostatkowej”, czyli społeczeństwach, w których doświadczenie biedy i ubóstwa przestało być problemem na szeroką skalę, natomiast nieznane lub traktowane wcześniej jako marginalne zjawiska urastają do rangi głównych problemów społecznych – wystarczy wskazać szeroko dyskutowane obecnie problemy dotyczące przemocy w rodzinie, przemocy wobec dzieci, mobbing, molestowanie seksualne, stosunek do mniejszości, a także kwestie zdrowotne będące następstwem ukształtowanych stylów i sposobów życia.

Instytucjonalny sposób rozwiązywania problemów społecznych przekłada się na pracę z konkretnymi środowiskami, w których pojawia się określona dysfunkcja. Problemy społeczne sprowadzane są do problemów osób i rodzin. Nie kwestionując zasadności takiego podejścia, można także pytać o warunki działania na poziomie systemowym, aby nie dopuszczać do powstawania sytuacji wymagających rozwiązywania. Instytucje i organizacje zajmujące się pomaganiem ludziom znajdującym się w trudnej sytuacji bytowej pełnią funkcję zapełniania luki systemowej istniejącego typu ładu społecznego i politycznego. Eliminowanie bądź ograniczanie dysfunkcji (residuów) systemowych wiąże się z powstawaniem specjalnych agend, które mają się tym zajmować. Rozwiązywaniem problemów społecznych, a więc zjawisk, które za problem zostały uznane, zajmują się zasadniczo instytucje systemu władzy (to tutaj znajdują się najważniejsze instrumenty działania). Uznania czegoś za problem dokonuje się zatem według kryteriów istotnych dla systemu politycznego. Jeśli przyjąć za Luhmannem, że kodem komunikacyjnym i kryterium działania w systemie politycznym jest zdobycie lub utrzymanie władzy, to jakieś zjawisko lub proces zostanie uznane za „problem” dopiero wówczas, gdy okaże się to korzystne dla sprawujących władzę. „Korzyść” może oznaczać także uniknięcie straty, np. w postaci spadku poparcia politycznego.

Procesy kompensacyjne realizowane są nie tylko w wymiarze instytucjonalnym, lecz zachodzą także w toku życia społecznego. Procesy samoorganizacji społecznej przybierają niejednokrotnie formy kompensacyjne. W istocie dopiero wówczas, gdy spontaniczne („oddolne”) procesy kompensacyjne nie zachodzą, pojawia się potrzeba odgórnej interwencji. Do tego typu sposobu funkcjonowania społeczeństwa nawiązuje się w zasadzie subsydiarności. Dlatego pojęcie kompensacji należy w pierwszej kolejności odnosić do procesów występujących w społeczeństwie, a dopiero później do reagowania na nie przez instytucje i agendy państwowe. Uwidacznia się, że zasada subsydiarności jest mocno osadzona w pozostałych zasadach polityki społecznej, w tym szczególnie w zasadzie przezorności, samopomocy, solidarności lub wielosektorowości [Supińska 2018: 89–99]. Procesy kompensacyjne

zachodzą w pierwszej kolejności jako procesy samoregulacji. Dopiero wówczas, gdy one zawodzą, pojawia się konieczność interwencji przez organizacje lub instytucje usytuowane w otoczeniu. Tego typu kompensacja dotyczy kompensowania braku spontanicznej („oddolnej”) kompensacji.

Kompensacje spontaniczne

Wspomniana „kompensacja spontaniczna” to ukształtowane w społeczeństwie reguły samopomocy, wzajemnego wspierania się w trudnych sytuacjach, solidarnego dzielenia się z potrzebującymi. Reguły te są odwiecznymi „niepisanymi” zasadami organizującymi współzycie w społeczeństwie i stały się także podstawowymi imperatywami moralnymi. Współcześnie w ramach filozofii polityki odnoszone są do zasad regulujących funkcjonowanie wspólnot politycznych. Wyrazem takiego podejścia są formułowane zasady polityki społecznej lub na gruncie katolicyzmu zasady nauki społecznej Kościoła [*Kompendium* 2005: 107–139]. Podobne zasady – pomocy wzajemnej i zdolności do oddolnej samoorganizacji społeczeństwa – wskazywane były w obrębie anarchizmu, a także w koncepcji kooperatywności Edwarda Abramowskiego [1986: 215–223], a współcześnie w nurcie neoinstytucjonalnym [Putnam 1995: 166–176].

Norbert Elias [2011: 495–590] z perspektywy socjologii historycznej analizował procesy cywilizacyjne prowadzące do przekształcenia się rycerza w dworzanina. Podkreślał wagę procesu monopolizowania przez państwo form stosowania przemocy, co w sposób nieuchronny doprowadziło do pacyfikacji, czyli tłumienia przez struktury polityczne indywidualnych form zachowania charakterystycznych dla wojownika. Proces pacyfikacji kształtuje nowe cechy osobowe i mentalność członków stanu rycerskiego. Stopniowo dominujące stają się wzory zachowania charakterystyczne dla dworzanina. Elias, posiłkując się psychoanalityczną koncepcją tłumienia, tłumaczy procesy przemian cywilizacyjnych.

Przywołując w kontekście socjologii problemów społecznych klasyczne studium Eliasa, zwraca się do zwrócenia uwagi na procesy pacyfikacji zachodzące we współczesnych społeczeństwach. Jednostka pozostająca od najmłodszych lat pod wpływem instytucji edukacyjnych i wychowawczych musi tłumić pewne zachowania uznawane za niewłaściwe. Ład społeczny w swych formach zinstytucjonalizowanych gwarantuje znaczny poziom bezpieczeństwa, stabilności, ale także monotonię lub wręcz nudę. Jednocześnie dominujące stają się wzory zachowań promujące posłuszeństwo, grzeczność i podporządkowanie. Tego typu oczekiwania co do sposobu zachowania występują w obrębie instytucji, w których upływa życie wszystkich członków społeczeństwa. Takie cechy porządku społecznego mogą jednak skłaniać do reakcji kompensacyjnych, do szukania jakichś sposobów przezwyciężania odczuwanej podległości oraz monotonii. Wiele zachowań społecznych stanowi psychiczną

reakcję jednostek i grup na istniejące uwarunkowania systemowe. Ukształtowany ład społeczny generuje, na zasadzie dopełnienia, różne formy działań kompensacyjnych.

Jeśli z tej perspektywy spojrzeć na kwestię powstawania i rozwiązywania niektórych problemów społecznych, to procesy kompensacyjne mają tu istotne znaczenie. Zachowania kompensacyjne mogą wytwarzać niektóre problemy społeczne, szczególnie te o charakterze dewiacyjnym, takie jak przestępczość, wandalizm, przemoc lub uzależnienia. Do tej kategorii zaliczyć można także problemy wiążące się z podejmowaniem zachowań ryzykownych. Zarazem jednak uwidacznia się, że rozwiązywanie problemów społecznych może polegać na takim kształtowaniu procesów kompensacyjnych, które nie prowadzi do niepożądanych następstw. Sterowanie procesami kompensacyjnymi może być ujmowane w kategoriach ich konwersji.

„Kompensacja” to zachowania będące formą odreagowania niektórych cech środowiska społecznego. W szczególności dotyczy to pewnych zjawisk i procesów o charakterze długotrwałym, kształtujących swoisty klimat relacji społecznych, ustanawiających formy komunikacji społecznej, reguły ładu społecznego. Kompensacja w takim ujęciu stanowi reakcję na dominujące cechy systemu społecznego. Niektóre przejawy zachowań kompensacyjnych są społecznie akceptowane i przybierają na przykład formę rozrywki. Różnego typu subkultury lub kręgi społeczne oferują uczestnictwo w alternatywnych „światach społecznych”. Uczestnictwo to ma krótkotrwały lub regularny charakter i łączy się przemiennie z normalnym funkcjonowaniem w rodzinie, pracy lub szkole. Każde z tych środowisk pełni funkcje kompensacyjne w stosunku do pozostałych, w każdym z nich kształtuje się swoisty typ relacji społecznych oraz klimat emocjonalny. Jednostka w ramach „pragnienia nowych doświadczeń” [Thomas i Znaniecki 1976: 88] może dokonywać doboru tych środowisk, które w jakimś stopniu kształtują jej tożsamość. Reakcje kompensacyjne, chociaż ujawniają się na poziomie psychicznym, mają jednak uwarunkowania systemowe (strukturalne). Istniejący typ porządku społecznego, dopuszczający pewien szerszy lub węższy margines swobody zachowań społecznych, umożliwia wytworzenie różnych form kompensacji dominujących cech tego systemu. Reakcje te umożliwiają zmiany w jego obrębie, przeciwdziałają jego petryfikacji w warunkach nieustającego reprodukowania struktury powiązań i zależności. Zmiany systemowe mają charakter oscylacyjny [Luhmann 2016: 377]. Reakcje kompensacyjne stanowią przejaw takich oscylacji, dopuszczania obecności odwrotnej strony tego, co uznawane jest za „normalne”, a niekiedy „rutynowe” lub „nudne”. Poszukiwanie takich alternatywnych wzorów przyczynia się, w wymiarze pozytywnym, do powstawania nowych rozwiązań, poszerzania pola możliwości, ale także (w wymiarze negatywnym) do powstawania zachowań destrukcyjnych, stanowiących problemy społeczne. Zachowania niepożądane uwidaczniają jednak konieczność zmian systemowych w celu eliminowania tychże zachowań i niedopuszczania do ich powstawania w przyszłości³.

3 Uwidaczniają się tu wskazywane przez Durkheima [2000: 99–110] pozytywne funkcje „zbrodni”.

Liczne problemy społeczne są rezultatem reakcji (zachowań) kompensacyjnych. Z jednej strony rozwiązywanie i pomniejszanie negatywnych skutków rozmaitych deficytów społecznych dokonuje się przez ich kompensowanie (wyrównywanie) instytucjonalne, z drugiej strony niektóre procesy spontanicznej kompensacji prowadzą do powstawania innego typu problemów. Samo pojawienie się niektórych typów kompensacji spontanicznej uznawane jest za problem społeczny. Kompensacje mogą przybierać formę eskapizmu, a także wytwarzania różnorodności wewnątrzsystemowej. Kompensowanie dominujących cech świata społecznego to poszukiwanie nowych form działania zbiorowego, gra regułami, wykorzystywanie luk systemowych i w konsekwencji ustanawianie porządku alternatywnego. Koliduje reguły obowiązujących w sferze „oficjalnej” i „alternatywnej” („podziemnej”) wytwarzają coraz to nowsze sytuacje konfliktowe. Prowokowanie różnych spięć jest zarazem testowaniem sposobów reagowania instytucji ładu dominującego. Zachowania kompensujące dominujące cechy porządku społecznego przybierać mogą różne formy. Wiele z nich wkomponowanych jest w istniejący ład, niektóre jednak stanowią jego naruszenie. Te ostatnie traktowane są często jako nowe problemy społeczne. Rozwiązywanie tych problemów to w istocie kompensacja kompensacji. Procesy kompensacyjne mogą stawać się źródłem nowych problemów, a zarazem ich rozwiązywanie polega na tworzeniu strukturalnych warunków kompensowania tendencji kompensacyjnych.

Konwersja kompensacyjna

W ramach proponowanego tu ujęcia rozwiązywanie problemów społecznych polega na konwersji procesów kompensacyjnych. Podejście takie umożliwi politykę antycypującą, a nie tylko reaktywną. Działania zapobiegawcze można podejmować, zanim problem zaistnieje. Adam Jamrozik i Louisa Nocella [1998] wskazywali na procesy konwersji rezydualnej, polegającej na przekształcaniu problemu społecznego (a zarazem politycznego) w problem indywidualny. Konwersja kompensacyjna polega natomiast na rozpoznaniu zachodzących procesów spontanicznej kompensacji i ich przekształceniu w taki sposób, aby nie dopuścić do powstania niepożądanych następstw (lub przynajmniej doprowadzić do ich ograniczenia). Procesy kompensacyjne, będące reakcją na dominujące cechy systemowe, mogą przybierać różne formy. Ich przypadkowy charakter uniemożliwia łatwe prognozowanie, niemniej jednak wczesne rozpoznanie znaczenia pojawiających się tendencji pozwala wpływać na ich przejawy. Szczególnie istotne są zachowania określane jako „irracjonalne” oraz „dewiacyjne”, gdyż bardzo często stanowią one przejaw reakcji kompensacyjnych. Wytwarzanie przez media sensacji, preparowanie fałszywych informacji, poszukiwanie niezwykłości, a nawet patologii staje się sposobem przeciwdziałania poczuciu monotonii zrodzonemu na kanwie stabilności codziennego życia. W tym nurcie

sytuują się także pewne trendy widoczne w obrębie kultury popularnej; szczególną krytykę wzbudza epatowanie przemocą, seksem lub zachowaniami patologicznymi. Tu mieszczą się także zachowania pozwalające odróżnić się od innych, zwrócić na siebie uwagę. Ujawnianie się tego typu tendencji można traktować jako przejaw zbiorowej podświadomości.

Procesy kompensacyjne, zwłaszcza o charakterze „irracjonalnym”, mogą stanowić sygnał zwiastujący nowe tendencje lub trendy przeciwne do dotychczasowych. Ruchy protestu w ich rozlicznych przejawach sygnalizują nie tylko napięcia strukturalne, brak zgody na zbyt duże nierówności ekonomiczne, lecz także napięcia emocjonalne, społeczne frustracje, poczucie ubezwłasnowolnienia i brak poszanowania ze strony sprawujących władzę. Najnowszą egzemplifikacją reakcji kompensacyjnych przybierających formę ruchu społecznego są pojawiające się coraz częściej w różnych krajach protesty przeciwko ograniczeniom nakładanym na społeczeństwo w związku z walką z pandemią. Motywy uczestnictwa w takim ruchu protestu mogą być zróżnicowane, od sprzeciwu wobec szczepień, przez obronę interesów ekonomicznych, obawy dotyczące utraty miejsc pracy, do niechęci wobec aktualnej władzy. Na indywidualne motywacje nakłada się dodatkowo sprzeciw wobec przeregulowania życia społecznego. Różne restrykcje i ograniczenia wprowadzane przez władze, zasadne z epidemiologicznego punktu widzenia, w odbiorze części społeczeństwa stanowią nadmierne ograniczanie swobód. Protest dotyczy także samego sposobu sprawowania władzy, arbitralnego narzucania rozwiązań bez pytania o zgodę. W przypadku wielu ruchów protestu (nie tylko w związku z pandemią) dostrzec można opór wobec przeregulowania życia społecznego. Podstawowymi narzędziami sprawowania władzy są pieniądze (przepływy finansowe), regulacje prawne, kształtowanie opinii społecznej oraz oczywiście prawo do użycia siły. Rządzący bardzo chętnie starają się rozwiązywać wszelkie problemy społeczne przy pomocy aktów prawnych. Ten sposób sterowania społecznego jest stosunkowo łatwy w użyciu, gdy dysponuje się wymaganą większością parlamentarną. Legislacja pozwala także oddziaływać na zachowania masowe. W wielu dziedzinach prowadzi to jednak do poczucia ubezwłasnowolnienia, nadmiernego skrępowania aktywności oddolnej, poczucia bezsilności wobec narzucanych ograniczeń. Protest sygnalizuje opór, brak społecznego przyzwolenia na przyjęty przez rządzących kierunek działania. Sytuacja ta może być ujmowana w kategoriach kompensowania społecznej pacyfikacji. Inflacja przepisów prawa wywołuje szereg negatywnych następstw nie tylko w sferze samej jurysprudencji, lecz przede wszystkim w funkcjonowaniu różnych sfer życia społecznego. Na poziomie psychospołecznym rodzi frustrację, a niekiedy bunt. Protesty przeciwko przeregulowaniu życia społecznego ukazują pewien paradoks – domaganie się od państwa rozwiązania problemów (co jest istotną cechą społeczeństwa dobrobytu) współwystępuje z wrogością wobec działań podejmowanych w tym celu.

Nadmiar lub niedobór normatywnych regulacji prowadzi do rozlicznych problemów społecznych. Émile Durkheim w klasycznym studium o samobójstwie zwracał uwagę na zjawisko anomii, czyli zaniku bądź rozpadu dotychczasowych norm i zasad życia społecznego, będących jedną z istotnych przyczyn czynów

samobójczych. Ponadto, jak wiadomo, wyróżnił samobójstwa typu egoistycznego, będące następstwem osłabienia więzi społecznych, oraz samobójstwa altruistyczne, w których te więzi są bardzo silne. W krótkim przypisie [Durkheim 2006: 50] wyróżnił jeszcze jako teoretycznie możliwe, ale bez większego znaczenia, samobójstwa fatalistyczne. Wynikają one z nadmiaru regulacji społecznych. Jako przykład Durkheim wskazuje samobójstwa niewolników i samobójstwa spowodowane „wzbrykami” despotyzmu. Jeśli próbować rozszerzyć tę listę przykładów, to wskazać można samobójstwa popełniane w zakładach karnych, w wojsku i różnego typu „instytucjach totalnych” [Goffman 2011: 14–15]. Do czynów samobójczych lub zaburzeń psychicznych dochodzi również w sytuacjach nadmiaru obowiązków, przeciążenia pracą (np. syndrom wypalenia zawodowego), a także rozbieżności między pełnioną rolą społeczną a własnymi pragnieniami. Sytuacja pułapki społecznej, z której nie można wydostać się własnym wysiłkiem, także sytuuje się w tej kategorii, np. zjawisko mobbingu, „kozła ofiarnego”, „fali”. Zjawiska te zaliczyć można do anomii, gdyż w danym środowisku załamały się normy obowiązujące w społeczeństwie, jednocześnie jednak ukształtował się alternatywny zespół reguł zachowania dopuszczający opresję i w tych okolicznościach samobójstwo staje się niekiedy sposobem „ucieczki” przed regułami i wrogim otoczeniem.

Rozważania Durkheima podejmowane w odniesieniu do problemu samobójstw mają jednak szersze znaczenie. Dziwić może niedocenienie przez socjologa roli procesów kryjących się za samobójstwami fatalistycznymi. Wytwarzanie ładu opresyjnego i brak możliwości jego zmiany rodzi szereg reakcji kompensacyjnych, które mogą przybierać różnorodne formy, a ich skrajną odmianą jest samobójstwo. Nawet w ramach porządku demokratycznego część obywateli i niektóre środowiska mogą mieć poczucie ubezwłasnowolnienia wobec ukształtowanych reguł życia społecznego. Istniejący ład wytwarza postawy typu fatalistycznego [Bieliński 2013: 61–89]. Sposobem radzenia sobie z fatalizmem mogą być różne formy eskapizmu, bunt, zachowania społecznie destrukcyjne. Z tego wynika, że powstawanie wielu problemów społecznych ma źródła systemowe. Rozwiązywanie problemów musi polegać nie tyle na przeciwdziałaniu i tłumieniu zachowań kompensacyjnych, co na ich konwersji. Z jednej strony jest to przekierowanie zachowań destrukcyjnych na tory społecznie akceptowalne, z drugiej poszerzenie obszarów aktywności dopuszczających podmiotowe sprawstwo.

Stan nadmiernej regulacji prowadzący do fatalizmu lub stan niedostatku regulacji (anomii) mogą być traktowane jako bieguny, między którymi zachodzą procesy poszukiwania rozwiązań zyskujących najszerzy poziom akceptacji różnych grup i środowisk w obrębie społeczeństwa. Wzajemne dopasowania między tymi biegunami wyznaczają przebieg ewolucji systemowej w danym obszarze problemowym i jego historię. Preregulowanie normatywne może dotyczyć nadmiernej szczegółowości zasad i reguł postępowania bądź surowości sankcji (nadmiernego lub niedostatecznego rygoryzmu). Przeobrażenia mogą zachodzić w wymiarze wymaganych wzorów zachowania (tendencje formalizacji lub deformalizacji) oraz

zaostżenia lub osłabiania sankcji [Słaboń 2006: 23–30]. Spory dotyczące kształtu tego typu uregulowań stanowią w istocie poszukiwanie sposobów rozwiązywania wielu problemów społecznych. Zachowania kompensacyjne dotyczą także reakcji na przyjęty model polityki społecznej. W tych kategoriach można analizować oscylacje między modelem liberalnym i socjaldemokratycznym, między komodyfikacją a opiekuńczością. Swoiste „cykle koniunkturalne” wynikają z wymogu odróżnienia się od politycznych konkurentów.

Program pozytywnej polityki społecznej

Zasadę kompensacji trzeba wiązać z modelem pozytywnej polityki społecznej. Anthony Giddens [2001: 192] pisał o „pozytywnej opiece społecznej”, wskazując, że konieczne jest odejście od modelu ograniczającego się do zwalczania zjawisk negatywnych. Pozytywna pomoc społeczna winna podejmować działania zmierzające do kształtowania zadowolenia z życia, zwiększania poczucia szczęścia, poprawiania samopoczucia osób pozostających w kręgu jej oddziaływania. Wydaje się, że tego typu orientacja może dotyczyć nie tylko pomocy społecznej, ale całego systemu polityki społecznej. Kształtowanie zachowań kompensacyjnych można ujmować jako element tak rozumianej pozytywnej polityki społecznej. O ile kluczowe dla modelu państwa bezpieczeństwa socjalnego pojęcie inkluzji dotyczy przeciwdziałania negatywnym zjawiskom marginalizacji społecznej, odnoszone jest zatem do modelu zwalczania zjawisk niepożądanych, o tyle pojęcie kompensacji można łączyć z polityką społeczną w ujęciu pozytywnym. W świetle rozróżnienia proponowanego przez Giddensa sama socjologia problemów społecznych koncentruje swoją uwagę na rozpoznawaniu i zwalczaniu negatywnych zjawisk, odwołuje się zatem do programu negatywnego i reaktywnego. Rozwiązywanie problemów społecznych w szerokim sensie oznacza jednak także działania profilaktyczne, a więc niedopuszczające do powstawania potencjalnych problemów. Kolejnym krokiem jest projektowanie rozwiązań poprawiających warunki życia, jego jakość oraz wzmacniających społeczeństwo w wymiarze psychicznym i duchowym. Kształtowanie poczucia zadowolenia z życia posiada wiele aspektów, na które składają się nie tylko obiektywne warunki życia, lecz także subiektywistyczne ich odzwierciedlenie. Szczególnie istotny jest wymiar kulturowy, w którym zawiera się odniesienie do wartości oraz podmiotowej tożsamości, z tym bowiem wiąże się zdolność do odkrywania lub kreowania poczucia sensu własnej egzystencji. Zagadnienia tego typu wydają się odległe od tradycyjnego rozumienia przedmiotu zainteresowania socjologii problemów społecznych, niemniej jednak wydaje się, że w tym obszarze należy upatrywać perspektyw rozwoju tej dyscypliny.

Warto zwrócić uwagę na sposoby budowania poczucia sensu życia we współczesnych społeczeństwach. Z jednej strony są to strukturalnie (instytucjonalnie) wyznaczone zadania w ramach pełnionych ról społecznych, takie jak praca zawodowa, obowiązki rodzinne i wychowawcze, troska o zapewnienie godziwych warunków egzystencji i jakość życia dla siebie i najbliższych. Realizacja tych zadań pozwala na wytworzenie poczucia sensu własnej egzystencji, chociaż nie zawsze to wystarcza. Inny wymiar dotyczy sfery duchowej, w tym także próby rozpoznania własnego powołania i wykorzystania potencjału twórczego. Victor Frankl [2010] utratę poczucia sensu życia uznawał za przyczynę wielu problemów psychicznych i wypracował podstawy logoterapii. Abraham Maslow [1990] wskazywał na potrzebę samorealizacji jako najwyższą spośród potrzeb człowieka, której zaspokojenie wiąże się z rozpoznawaniem sensu własnej egzystencji i realizacji powołania. Zaspokajanie duchowych potrzeb człowieka to podstawowe funkcje religii, filozofii oraz sfery kulturowej. Budowanie poczucia sensu polega także na angażowaniu się w działania na rzecz zmiany (poprawy) istniejącego świata. Przybierać to może różne formy, od działań w skali lokalnej do skali globalnej, od działań konstruktywnych, reformatorskich do działań destrukcyjnych lub rewolucyjnych, od pozytywistycznej pracy u podstaw do mobilizowania grup protestu w celu zmiany niesprawiedliwego ładu społecznego. Kreowanie poczucia sensu może przebiegać wzdłuż kontinuum wyznaczanego z jednej strony przez biegun służby społecznej, a z drugiej strony przez model bojownika o „słuszną sprawę”.

Pozytywna polityka społeczna zakłada możliwość dzielenia przez znaczną część społeczeństwa podobnych wartości podstawowych. Takie założenia przyjmowane są w klasycznych teoriach ładu społecznego Durkheima oraz Maxa Webera. W dobie postmodernizmu koncepcja ta jest często negowana. Nawet jeśli założyć, że wszyscy (lub prawie wszyscy) są skłonni zaakceptować klasyczną triadę najwyższych wartości: prawdę, dobro i piękno, to jednak istotne różnice mogą pojawić się w odniesieniu do ich rozumienia oraz sposobów realizacji. Podobnie w przypadku wolności, sprawiedliwości oraz demokracji – wartości (ideałów) centralnych dla instytucji politycznych współczesnych społeczeństw. Barrington Moore Jr., mając na uwadze te trudności, wskazuje na odwrotną stronę zagadnienia. Ludzie w różny sposób definiują ideał życia szczęśliwego, są jednak zasadniczo zgodni co do oceny negatywnych zjawisk i nieszczęść, które mogą spotykać człowieka. Budowanie szczęśliwego społeczeństwa nie polega, w tym ujęciu, na wcielaniu w życie jakiegoś bardziej lub mniej utopijnego ideału, lecz na eliminowaniu zjawisk niepożądanych, takich jak wojny, przemoc, niesprawiedliwość, głód, prześladowanie itp. [Moore 1972: 1–13]. W odniesieniu do tego ujęcia można jednak stawiać także pytanie, czy nie jest to rodzaj myślenia utopijnego, tyle że na odwrót. Zakłada się tu implicite wizję ładu społecznego zogniskowanego na walce z różnymi zjawiskami negatywnymi, pomija natomiast konieczność wytworzenia więzi pozytywnych. Czy sprzeciw wobec zła jest wystarczającą przesłanką istnienia trwałego społeczeństwa? W imię realizacji walki ze złem możliwe jest przecież stosowanie środków, które pragnie się eliminować.

Walka z tak czy inaczej rozumianym „złem” jest częstokroć koniecznością, lecz nie jest w stanie zastąpić ideałów pozytywnych. Nie można także zapominać, że kryteria moralnej oceny niektórych czynów ulegają zmianie i wówczas zwalczanie „zła” także okazuje się złem.

Polityka inkluzji uznawana jest za podstawową cechę państwa bezpieczeństwa socjalnego. Procesy kompensacyjne obejmują zarówno inkluzję, jak i ekskluzję. Nie można wykluczyć, że działania inkluzywne widoczne w różnych obszarach życia społecznego, będące istotnym założeniem wielu programów polityk publicznych, mogą rodzić tendencje przeciwne. O ile społeczeństwo typu stanowego w sposób otwarty legitymizowało wyraźne podziały i nierówności w strukturze społecznej, o tyle w społeczeństwach demokratycznych ekskluzja przybiera formy ukryte, widoczne w sferze ustanawianych praktyk. Na poziomie ideologii ekskluzywizm widoczny jest w niektórych teoriach akcentujących rolę elit społecznych [Florida 2010: 31–38] lub wolnego rynku jako mechanizmu selekcji „wygranych” i „przegranych”. W polityce społecznej akceptacja zasady komodyfikacji prowadzi do uznania mechanizmów rynkowych za podstawę organizowania i funkcjonowania sfery publicznej. Przyjęcie takiego modelu polityki społecznej legitymizuje brak działań kompensacyjnych (lub ich znaczne ograniczanie) w stosunku do grup i jednostek znajdujących się w warunkach deprivacji.

Czy traktowanie inkluzji jako podstawowej zasady funkcjonowania państwa bezpieczeństwa socjalnego jest zasadne? Po pierwsze, jest to ujęcie zbyt wąskie, gdyż pomija tendencje przeciwstawne w postaci ekskluzji; po drugie, procesy inkluzji mają swoje granice wynikające z wysokich kosztów realizacji programów społecznych na rzecz różnych środowisk; po trzecie, ujawniają się negatywne następstwa w sferze motywacji do samodzielnego rozwiązywania problemów, a także wytwarzane są postawy roszczeniowe; po czwarte, zasada inkluzji w praktyce prowadzi do stopniowej omnipotencji państwa i narusza inne zasady polityki społecznej, szczególnie zasadę subsydiarności. Mając na względzie zasygnalizowane tylko bariery, można podejrzewać, że zasada kompensacji lepiej charakteryzuje procesy samoregulacji systemu społecznego. Należy jednak zastrzec, że z dużą rezerwą trzeba traktować wszelkie jednoczynnikowe sposoby tłumaczenia funkcjonowania tak złożonych systemów jak państwo. Zachodzące tu procesy są wielowymiarowe i kontyngentne, dlatego z góry można założyć, że modele monokausalne są zbyt dużą symplifikacją. Jednostronne akcentowanie zasady inkluzji w polityce społecznej upoważnia do pytania, czy daleko posunięta inkluzja wywoła reakcje kompensacyjne? Reakcje te nie muszą polegać na otwartym zwalczaniu inkluzji, raczej będą przybierały formę ograniczania działań instytucji państwa na rzecz pogłębiania inkluzji. Tendencje przeciwne mogą pojawiać się na obrzeżach systemu społecznego, w tworzeniu ekskluzywnych grup i stowarzyszeń, podczas powstawania ideologii elitarystycznych. Nurty te mogą stopniowo wypierać dominującą perspektywę zorientowaną na inkluzję.

Procesy kompensacyjne stanowią zwykle sprzeciw wobec uznawanych społecznie narracji i uprawomocnionych ideologii. Działania przeciwstawne do głoszonych

oficjalnie idei mają zwykle charakter skryty, pojawiają się na obrzeżach „normalnego” świata. Samo ich uwidocznienie skłania do reakcji ze strony ładu oficjalnego i niekiedy staje się powodem jego przekształceń.

Konkluzje

Rozwiązywanie problemów społecznych przybiera zwykle formę regulacji lub interwencji i nie oznacza całkowitego wyeliminowania niepożądanych zjawisk. Zasadę kompensacji można uznać za istotną regułę funkcjonowania państwa bezpieczeństwa socjalnego. Procesy kompensacyjne przybierają formy spontaniczne i stanowią reakcję na dominujące cechy ładu społecznego. Znaczny formalizm i przeregulowanie życia społecznego wywołują reakcje kompensujące ten nadmiar w postaci różnych zachowań „irracjonalnych”. Wiele problemów społecznych jest rezultatem takich kompensacji spontanicznych. Ukazują one dysfunkcje systemowe, które można regulować. Rozwiązywanie problemów społecznych wymaga oprócz zmian instytucjonalnych także konwersji procesów kompensacyjnych. Zaproponowana perspektywa wpisuje się w program pozytywnej polityki społecznej.

Bibliografia

- Abramowski E. (1986), *Rzeczpospolita przyjaciół. Wybór pism społecznych i politycznych*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Beck U. (2002), *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bieliński J. (2013), *Między anomią a fatalizmem. Regulacja społeczna w Polsce w okresie zmiany systemowej*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Durkheim É. (2000), *Zasady metody socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Durkheim É. (2006), *Samobójstwo. Studium z socjologii*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Elias N. (2011), *O procesie cywilizacji. Analizy socjo- i psychogenetyczne*, Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Florida R. (2010), *Narodziny klasy kreatywnej oraz jej wpływ na przeobrażenia w charakterze pracy, wypoczynku, społeczeństwa i życia codziennego*, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Frankl V.E. (2010), *Wola sensu. Założenia i zastosowania logoterapii*, Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Frieske K. (1987), *Teoretyczne opcje socjologii problemów społecznych*, [w:] *Socjologia problemów społecznych. Teorie i rzeczywistość*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 99–136.
- Giddens A. (2001), *Poza lewicą i prawicą. Przyszłość polityki radykalnej*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

- Goffman E. (2011), *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*, Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Jamrozik A., Nocella L. (1998), *The Sociology of Social Problems. Theoretical Perspective and Methods of Intervention*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kompendium nauki społecznej Kościoła* (2005), Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Luhmann N. (1994), *Teoria polityczna państwa bezpieczeństwa socjalnego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Luhmann N. (2016), *Pisma o sztuce i literaturze*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Marquard O. (1994), *Rozstanie z filozofią pierwszych zasad. Studia filozoficzne*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Marquard O. (2007), *Aesthetica i anaesthetica. Rozważania filozoficzne*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Maslow A.H. (1990), *Motywacja i osobowość*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Moore B., Jr. (1972), *Reflections on The Causes of Human Misery and upon Certain Proposals to Eliminate Them*, Boston: Beacon Press.
- Putnam R.D. (1995), *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Słaboń A. (2006), *Przemiany współczesnej obyczajowości. Społeczna dynamika przewartościowań na przykładzie zmian kodeksów zachowań*, Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Stark R., Bainbridge W.S. (2007), *Teoria religii*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Supińska J. (2018), *Wartości i zasady polityki społecznej*, [w:] G. Firlit-Fesnak, J. Męcina (red.), *Polityka społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 89–99.
- Thomas W.I., Znaniecki F. (1976), *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. I, *Organizacja grupy pierwotnej*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Tocqueville A. de (1996), *O demokracji w Ameryce*, t. II, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.